

III.

Úpadek českého spisovného jazyka. Komenský. Gramatikové.

25. Katastrofou bělohorskou (8. listopadu 1620¹) byla zasazena českému národu rána, z níž se dlouho nemohl vzpamatovati. Přišla válka se všemi svými hrůzami. Následky porážky byly hrozné. Protestanté a Čeští bratři měli na vybranou buď přestoupiti ke katolictví nebo jíti do vyhnanství. Nekatolíci v Čechách nebyli vůbec trpěni. Na Moravě se postupovalo proti nekatolíkům poněkud mírněji, ale ani tu se jim ve skutečnosti nevedlo o mnoho lépe.

Vyučování přešlo do rukou jesuitů, jimž šlo o něco docela jiného než o povznesení duševní úrovně národa. České knihy byly hromadně páleny. Národ byl dlouhými válkami úplně ozebračen a upadl nyní do hluboké nevědomosti. Lze pochopiti, že za takových poměrů jakýkoli rozvoj české literatury byl úplně zastaven, a že proto také musilo nastati i poklesnutí českého spisovného jazyka. Vyskytli se arcit vynikající spisovatelé, ale to byli nekatolíci žijící v cizině, a to, co ve vyhnanství napsali, nebylo dostupné celému národu. Domácí katoličtí spisovatelé nebyli sto nahraditi tyto ztráty; jejich plody nelze srovnávati s díly exulant-skými. Poněkud příznivější poměry byly jen na Slovensku, uchráněném od katastrofy bělohorské. Tam našli útočiště četní exulanti, kteří pak i tam nadále pracovali k povznesení českého písemnictví. Byly to ovšem větší měrou plody náboženské, jež tu tehdy uzrály.

¹ Již před bitvou na Bílé hoře byl ve veřejném životě vliv němčiny, který vedl také k známému usnesení na zemském sněmu českém r. 1615.

J. A. Komenský.

26. Mezi exulanty nejvíce vyniká Jan Amos Komenský (1592—1670). Jemu šlo především o povznesení českého jazyka. Jest proto velice želeti ztráty jeho „Pokladu jazyka českého“ (rukopis jeho shořel při požáru Lešna 17. dubna 1656), díla, o němž pracoval celých 30 let. V předmluvě k svému českému vydání Brány jazyků (1633) poznamenal Komenský, že vydání to je zároveň předchůdcem slovníka česko-latinského a latinsko-českého, k němuž již dvacet let sbírá český materiál a jenž nemá ve světové literatuře díla sobě rovného. Jeho české spisy vynikají vesměs pěknou dikcí¹. Budiž tu také poukázáno na jeho časoměrný překlad žalmů. S politováním přijal Komenský zprávu, že se při dobytí Prahy ztratil Nudožerského básnický překlad žalmů. Aby nahradil tuto ztrátu, podjal se úkolu, jehož však již nedokončil. Z jeho překladu se nám zachovalo jen prvních 64 žalmů. Komenský beze vší pochyby znal překlady Nudožerského a Blahoslavův, jeho překlad však jistě vyniká nad ně jak po stránce formální, tak věcné.

Pokud to bylo možné, ponechal doslovné znění bible Kralické². Žalmy tyto byly vydány Jos. Jirečkem s názvem: Časoměrné překlady žalmů. 1861. Do tohoto vydání jsou pojaty také překlady žalmů ode dvou jiných překladatelů.

Pěkné práce o Komenském nám podali zejména Fr. J. Zoubek: Život Jana Amose Komenského. K tisku upravil J. V. Novák. V Praze 1892. Jan Kvačala: Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften. 1892. Pak také J. V. Novák v Ottově Slovníku Naučném XIV, 618 a násl., kde jsou uvedeny i práce ostatní.

Jiní spisovatelé.

27. V Čechách zatím stav literatury byl velice smutný. Spisovatelů písnicích česky bylo málo. Heřman Černín z Chudenic (1579—1651), který v Pamětech popsal cestu do Turecka

¹ Hattala v Brusu 157 poznamenává: „... že sobě já Komenského i co se řeči jeho týče mnohem více vážím než Veleoslavůvy, to vysvitá nejpatrněji se str. 147“.

² Srov. P. J. Šafařík v ČČM. 1855, 535.

(1644—1645), a hrabě Ignác ze Šternberka (Cesty na východ 1664—1665) jsou poslední čeští aristokrati píšící ještě česky.

Bohuslav Balbín, vzácný zjev mezi jesuity, musil napsati „Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, praecipue Bohemica“, končící se verši známé svatováclavské písně „nedej zahynouti nám ni budoucim, svatý Václave“, v níž se zvláštní vřelostí a zápalem vystupuje na obranu českého jazyka. Ale i on píše již latinsky.

Jinak jesuitská literatura, také charakteristický znak této doby, přispívala značně k poklesu českého spisovného jazyka. Jesuité, aby mohli v boji proti nekatolíkům účinně působiti na masy, hleděli k lidové řeči a literatuře. Písemnictví jejich bylo převážně rázu náboženského; to odpovídalo také jejich účelu. Vydávali postily, kázání a jiné vzdělávací a liturgické knihy. Jedním z nejhorlivějších a nejlepších jesuitů byl Matěj Václav Šteyer (1630—1692), který také schválil bratrský pravopis. Založil Dědictví svatováclavské k vydávání českých náboženských knih (1669). Jeho nákladem vyšla také t. zv. bible Svato- václavská, o jejímž překladě pracovali se Šteyrem také jesuité Jiří Konstanc a Jan Barner (r. 1677 vyšla část první, obsahující Nový zákon, r. 1712 a 1715 pak zákon Starý). Že se ve svém překladě přidržovali i bible Kralické, řečeno již výše. V Dědictví svatováclavském vydal Šteyer r. 1683 také katolický kancionál, obsahující na 900 písní s nápěvy. Do tohoto kancionálu pojal Šteyer také písně čerpané ze starší zásoby písní nekatolických, hlavně z kancionálů Miřinského a českobratrského, arcit s opravami v člancích víry. Tímto způsobem se nám zachovaly mnohé vzácné staročeské písně až do doby nové.

Jako překladatel vynikl Felix Kadlinský (1613—1675). Nejznámější z jeho překladů je překlad sbírky náboženských písní Bedřicha Spee († 1635), zvané Trutznachtigall, jež vydal s názvem „Zdoroslaviček v kratochvilném háječku postavený“ (r. 1665 a 1726). Dlouho to byla jediná známá básnická sbírka té doby. V době znovuzrození českého písemnictví byla jediná pojata do nových sbírek básnických; básnická řeč její je však velmi nedokonalá.

Z řádu jesuitského vyšel také pověstný ničitel českých knih Antonín Koniáš (1691—1760), jemuž F. M. Pelcl vytýkal, že

se proslavil jen tím, že sám spálil na 60.000 kacířských knih, z nichž dobrá polovina byla českých. Koniáš sestavil také seznam nejčtenějších českých knih nekatolických (je to jeho „Clavis“ z r. 1729; po druhé vyšel r. 1749 a po třetí po jeho smrti), jež měly býti zničeny. Mezi nimi byly i ty, jež byly kladeny za vzor české prosy, na př. bible Kralická ve všech svých vydáních. A tímto způsobem přispěl značně k úpadku českého spisovného jazyka¹.

28. A podobné poměry lze pozorovati i na Slovensku; jesuitskou baštou byla Trnava. České knihy jesuitské byly tam znova otiskovány, ale při tom se jazyk přizpůsoboval tu více, tu méně domácímu dialektu. V jejich šlépějích kráčeli i jiní, jako na př. Smrtník, Dubniczay, Alexander Máčaj. Máčaj nebyl první, kdo úmyslně zpestřoval jazyk svých spisů slovakismy, jak mínil Jireček ve své Rukověti II. 1, nýbrž slovakismy byly již v Horčičkově otisku „Konfessií katolické“ (1677), ba ještě dříve. Jazyk Máčajův nelze vůbec míti za správný dialekt slovenský; neměl však úmysl odtrhnouti se od kacířského a husitského jazyka Čechů, jak mínil Pypin. Máčaj neuměl dobře česky a tuto neznalost hleděl proto přikryti tím, že svůj jazyk nazýval slovenským².

Mezi Slováky protestantskými se v XVIII. stol. projevila intenzivnější snaha poesii tlumočiti užitečné poznatky, pro něž se jinak forma poetická nehodí; poesie v pravém slova smyslu to však nebyla.

Slovenštinu na jazyk spisovný snažil se povznésti hlavně svými soustavnými gramatickými spisy — hledí sem především Grammatica slavica z r. 1790 a obsáhlý slovník — Antonín Bernolák; o něm však viz dále.

29. A tak na sklonku stol. XVII. a během stol. XVIII. ztrácelo české písemnictví stále víc a více z rozmanitosti; i po

¹ Dobrovský praví o tom v „Geschichte der böhmischen Sprache und Litteratur“: „Was würde Balbin, dessen ‚Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, praecipue bohemica‘ (Pragae, 1775) ihn als einen wahren böhmischen Patrioten und Schätzer seiner Muttersprache zeigt, von dem Unfug, den seine Gesellen bald nach seinem Tode mit den böhmischen Büchern trieben, gesagt haben, wenn er ihn hätte mit ansehen sollen“.

² Jar. Vlček, Dějiny české literatury II 1, 52.

stránce kvantitativní ho ubývalo. Naprostá jednostrannost, k níž sběhem stol. XVIII. dospělo, byla výsledkem skoro úplného sloužení účelům náboženským. Ale ani na tomto poli nenalzáme děl opravdu vědeckých, nýbrž jen spisy, jež měly přiblížeti k potřebám širokých vrstev lidových. S tím souvisí i to, že také tu překlady byly hojnější než práce původní. Po nějaké práci vědecké, po nějaké poesii není vůbec stopy.

Jaká byla spisovná řeč těchto prací, lze si představití jen přibližně. Starší plody českého písemnictví byly rozptýleny po neznámých a nepřístupných úkrytech, takže upadly v zapomenutí. Někákeho vzoru správného spisovného jazyka tedy nebylo. Všechny spisy stol. XVIII. jsou svědectvím stále hlubšího úpadku českého jazyka. Vyskýtají se v něm prvky dialektické, jichž jinak jazyk spisovný nepřipouští, nebo tvary skrz naskrz chybné.

Všechno přímo směřovalo k vyhlazení českého jazyka. R. 1700 zaslali čeští jesuité generálovi řádu do Říma stížnost, že se v české provincii zanedbávají čeští členové. Také počet českých kázání prý se stále tenčí. Provinciál řádu se ujal Tovaryšstva proti této stížnosti. Podle skutečného stavu věci jest prý čeština již jen řeč selská. Z toho vidíme, jak také řád jesuitský germanisoval Čechy a Moravu a jak tím velmi škodil českému národu.

Jiné svědectví o úpadku českého jazyka nalzáme u Antoinína Frozína. Ten v letech 1699—1701 procestoval celé Čechy a jako výtěžek své cesty zanechal nám v předmluvě k Obrovišti Mariánského Atlanta (vytištěno r. 1704) přehled o tehdejšímu stavu českého jazyka. Slyšel prý i hlasy, že brzy vůbec nebude češtiny. Aby se o tom přesvědčil, dal prý se na cestu Čechami. Ale právě jeho nedostatečný způsob vyjadřování je nám svědectvím toho, jak silně pokročil úpadek českého jazyka na počátku stol. XVIII. Jazyk českých spisů jesuitských jest často přímo hrozný. Ale není lepší ani čeština spisovatelů ostatních¹.

¹ Jak vulgární byla řeč, stůj zde ukázkou místo z Račínových Opera ecclesiastica, Robota cýrkewní. 1706: „Odpustte mi Páni pravil S. Petr, gá giž zde mnoho set let vrátným sem, aniž wo žádném Kalwjnowi aby zde byl, newjm, wy ste se snad womeglili, a někde jinde ste ho hledati měli, gděte po sweych“ (!) . . . (str. 292). A o husitech praví dále (str. 293): „Po nich přifli bradatj Husy-

30. Tento úpadek českého spisovného jazyka pozoruje se již koncem stol. XVII. také tam, kde bychom ho nejméně čekali, totiž v mluvnících, jež přece mají býti vodítkem správné mluvy. R. 1672 vyšla mluvnice Václ. Rosy, podávající všecko zevrubněji než která mluvnice před tím. Je psána sice latinsky, zčásti však obsahuje paralelní text český. Ten však obsahuje četné jazykové nesprávnosti, na př.: instr. *zubami, stromami, pánmi*, nebo také *zubama* atd.; kompar. *nížčejší, hlubočejší*; 3. os. množ. *běžeji, mlčeji* atd. Také Rosa podlehl puristickým snahám, jež kvetly tehdy v Německu, a snažil se zaváděti slova nová, jako *Vusín, Frozín* a později *Pohl, Šimek* a jiní. (O tom viz v kapitole o Dobrovském¹). Jestliže Rosa, který přece tak pilně zkoumal pravidla českého jazyka a jej tak upřímně miloval, tak nedostatečně jej znal, lze si představit, jak nedokonalý byl jazyk autorů ostatních. A přece žil Rosa v Praze, centru českého života.

Výtahem z jeho díla je mluvnice Václava Jandyta (lat. 1704 a j.). Podle mluvnice Rosovy je též vzdělána, pilněji však dále zpracována, mluvnice Pavla Doležala (lat. 1746), dílo na svůj čas opravdu znamenité.

Jako špatní gramatikové se proslavili Václav Pohl a Maxmilian Šimek. Bez jakékoli gramatické přípravy pře-

tové, Pelagianové, Ubiquistové a mnozí jiní kacýřové k bráně nebeské, wflyckni ale s tau odpovědi odbyti byli: *Nescio vos, neznám vás. Gděte po sweych, neb husy a gim podobnj ptačkové, ne do nebe, ale na rožeň patřj.*"

¹ O mluvnici Rosově pojednává Frant. Bílý v článku: „Z dějin úpadku jazyka českého“ v Komenském, XIII (1885), 19 a násl.; pak ve spise „Od kolébky našeho obrození“, str. 37 a násl. Tu oceňuje Bílý také dílo J. Konstancia: *Lima lingua bohemicæ, to jest Brus jazyka českého... V Praze, 1667*, v němž Konstancius vytýká hlavně tři chyby, s nimiž se setkáváme ve spisovném jazyce té doby: nesprávné užívání přechodníků, zájmena přivlastňovacího a užívání *ak.* ve větách záporných a u sloves s předponami *na-, o-, po-, při-, u-, vy-, za-*. Zdomácnělá slova cizí, jako na př. *fortel, rynek, šumuji, šanuji, talír, vandruji, katedra, impressor, kortina, vikář, kancelář, konvent, konvikt* atd., připouští. Bylo by prý však hanba užívati cizích výrazů tam, kde máme příslušné výrazy české, na př.: *rathauz, pulsant, forman, šorc, tištuch*, místo *radní dům, zvonik, vozataj, zástěra, ubrusec* a. j.

tvářel Pohl podle svých libovolných nápadů česká slova. Jeho mluvnice je dílem výtah z Rosy, dílem práce vlastní¹.

V jeho stopách krácel také M. Šimek. Ani on neměl potřebných znalostí gramatických a stilistických a zasadil proto českému jazyku těžkou ránu. O obou těchto neblaze proslulých gramaticích bude ještě řeč v kapitole o Dobrovském.

Jestliže ani spisovatelé neznali své mateřštiny, lze chápati, že také lid, zvláště pak třídy vyšší, se počal stydět za řeč svých vlastních předků. Jen lid venkovský a selský znal se ještě k tomuto opovrhovanému jazyku a k prostým lidovým písním. Lid tento však úpěl stále v tuhých okovech poddanství a neměl ani práv občanských, ani významu národního. Tak daleko to došlo, že i upřímní přátelé a obhájci českého jazyka pozbyli naděje na jeho opětný rozvoj a rozšíření. Jejich úsilí směřovalo proto jen k tomu, aby jej uchovali jako historický dokument pro budoucí pokolení. Tak na př. Dobrovský teprve v posledních dnech svého života nabyl přesvědčení o životnosti českého jazyka, a byly okamžiky, kdy se sám Jungmann vzdával naděje v lepší budoucnost (ČČM. 1827, 1. sešit).

31. Během tohoto období provedly se také některé hláskové změny. Již na počátku XVII. století zní *au* skoro jako *ou* (Nudožerský 2a) a brzy potom jest *ou* v Čechách pravidlem², třebaže se ještě dlouho psalo *au* (až do r. 1849). Na začátku slov bylo dlouho kolísání mezi *au-* a *ú-* (*auřad* a *úřad*, tak ještě u Palackého a Tomka), až se konečně začalo psát *ú-*.

Původní měkké *-lé* během XVIII. století se veskrze zúžilo

¹ Vyšla s názvem „Grammatica linguae bohemicae od. die böhmische Sprachkunst, bestehend in vier Theilen, Orthografie, Etymologie, Syntaxi und Prosodie. Einem Liebhabern dieser Sprache sowohl Lehrenden als Lernenden zu einem erforderlichen Werkzeug gefertigt“ (1756, 1764, 1773 a 1785). A na tuto gramatickou obludu, která byla věnována památce zemského patrona sv. Václava, vymohl si Pohl r. 1773 privilegium privatum. Na str. 205 a násl. nalézáme česko-něm. Slovník(!), na str. 249 Přílepek(!) všelikých česko-německých rozmlouvání. Německé ‚Sie‘ se tu překládá i v oslovení českým ‚Oni‘ (m. vy, jež se ujalo po vzoru západoevropském již ve stol. XIV.); v tom ho později následovali i jiní. On sám se psal jako ‚v čís. král. urozeninské věstní řeči české nejvyšší vyřízený učitel‘.

² J. Gebauer, Hist. mluvnice I, 262.

v *-lí*: *obilí*, 3. os. množ. *chválí* atd. Tvrdé *l* (*ř*) zmizelo — nepřihlížíme-li arciť k některým dialektům, v nichž rozdíl tento trvá —, takže máme nyní jen *l* jediné. Podle Nudožerského (1603) toto *ř* v Čechách z veliké části — „*maiori ex parte*“ — již vymizelo. Doležal ho již nezná. V mluvniciích se vyskytuje arciť také ještě později, ale to je jen výsledek teoretické spekulace.
